

1920-grænsen: national optimal, økonomisk katastrofal?

Et overset aspekt af den slesvigske model

Martin Klatt

*er lektor på Center for Grænseregionsforskning ved Syddansk Universitet, Sønderborg. *1964, MA (1995) fra Christian Albrechts Universität Kiel, Ph.d. (2002) fra Syddansk Universitet. Forsker i dansk-tysk historie, nationale mindretal og europæiske grænseregioner.*

Abstract

Usually, the drawing of the Danish-German border in 1920 is perceived as the best possible solution to a national conflict turned violent, with annexations and consequent border changes. It was part of the First World War settlement, it involved the people in a plebiscite, both national governments agreed in principle that the border should be drawn in accordance with the right of national self-determination. Dissenters were provided a framework of cultural autonomy within a recognized national minority. While perhaps the national and political optimal border, though, economic consequences of the border drawing have been overlooked in the numerous handbooks and other publications on the region's history. This paper asks the question whether the border drawn was in fact an economic catastrophe, transforming a wealthy, well connected region into two peripheral fringes, economically marginalized and locked in national conflict.

Keywords: genforening, grænse, mindretal, regional udvikling, grænseoverskridende samarbejde

Folket bestemte, men havde de økonomien med?

”Genforeningen” af Nordslesvig med Danmark i 1920 er som regel en positiv fortælling, i hvert fald i en dansk sammenhæng. Efter næsten 60 år under preussisk-tysk styre blev sønderjyderne genforenet med deres hjemland. Det er i dag en udbredt opfattelse, at Danmark fik den bedst mulige grænse i 1920, Karen Gram-Skjoldager lod sig endda presse til at betegne den som verdens bedste grænse i DRs program Kampen om historien, 7. juni 2020. En grænse, folket havde stemt om. Den muliggjorde løsning af en århundredelang national konflikt og fredeliggjorde de nationale mindretal på begge sider af grænsen gennem en liberal mindretalspolitik med generøs støtte til mindretalsinstitutioner som børnehaver og skoler. Selvom der er nuancer, er det konsensus i forskning og politik, at det er en succeshistorie, hvor national konflikt blev afløst af forsoning, og der blev etableret en velfungerende model til at anerkende diversitet i form af nationale mindretal, samt at alle aktører indgik i en proces fra modarbejde til samarbejde (Kühl 2005, Klatt 2006). Her i 2020 skulle denne fortælling fejres i mange arrangementer. Året er blevet udnævnt Det dansk-tyske kulturelle venskabsår.

Er der så grund til at hæfte sig ved, at grænsedragningen af 1920 også betød en deling af det gamle hertugdømme Sønderjylland hhv. Slesvig? En deling der skar igennem århundredelange sociale, familiære og økonomiske bånd? Dette aspekt af grænsedragningens konsekvenser går nemt i glemmebogen. Først i 2008 udkom der en grundig fremstilling om Danmarks og Tysklands politikker efter grænsedragningen og deres umiddelbare økonomiske konsekvenser; her især hvordan Danmark med succes kappede de fleste økonomiske bånd mellem Nord- og Sydslesvig (Andersen 2008). En fremstilling af Slesvigs økonomiske historie i det lange perspektiv savnes derimod stadigvæk. Det er heller ikke ambitionen med denne artikel, men dog at redegøre for sammenhæng mellem grænsedragning og økonomi ved det slesvigske eksempel. Hypotesen er, at den nationale kamp om Slesvig har været årsag til, at en økonomisk veltrivende region med en erhvervsstruktur præget af diversitet og tilpasningsevne blev transformeret til et perifert udkantssområde, med en stagnerende eller tilbagegående økonomi.

Den kimbriske halvø og Slesvig fra middelalderen til 1920

Rammerne i regionens tidlige økonomiske historie er ret entydige: regionen var en bro mellem Centraleuropa og Norden. Det var den kulturelle og økonomiske udveksling mellem disse regioner, der prægede Slesvigs historie fra Hedeby's storhedstid til højkonjunktoren sidst i 1700-tallet med godt landbrug, hvalfangst og fjernhandel i Helstaten, Middelhavet og på Vestindien (Hansen, Henningsen, og Porskrog Rasmussen 2008a). Handel spillede en vigtig rolle i hertugdømmerne, med Aabenraa, Sønderborg og Flensborg som førende søfartsbyer (Henningsen 1991). Flensborg var igennem hele helstatsperioden en vigtig handelsby for hele Nord- og Mellem-europa (Hjelholt, Hvidtfeldt, og Kretzschmer 1953). Regionen oplevede en tidlig industrialisering i den første halvdel af 1800-tallet, med ca. 5200 industriarbejdere i 1857 må industriens rolle i helstatstiden dog anses som ubetydelig (Hansen 2006).

Regionens udskilning af helstaten i 1864 havde store økonomiske konsekvenser. Slesvig og Holsten var økonomisk integreret og gjaldt som Helstatens rigeste provinser med tilsvarende status (Lorenzen-Schmidt 2003b). Nu lå der en toldgrænse ved Kongeåen, der vanskeliggjorde den tidligere samhandel med Kongeriget. På den anden side blev Slesvig del af det tyske *Zollverein*, en toldunion af de forskellige tyske stater. Det skabte et stort marked for regionens landbrugsprodukter. Tilslutningen til *Zollverein* betød imidlertid også konkurrence sydfra, især Hamburg dominerede Nordtysklands handel (Hjelholt, Hvidtfeldt, og Kretzschmer 1953, 325). Flensborgske købmænd benyttede sig imidlertid også i stigende grad af mulighederne i det forenede tyske rige. Således var byen Kejserrigets tredjestørste søfartsby efter Hamburg og Bremen i tiden 1890-1910 (Hansen, Henningsen, og Porskrog Rasmussen 2008b, 161).

Hvordan så det imidlertid ud i resten af Slesvig? Mellem 1867 og 1885 falder befolkningen i alle slesvigske kredse bortset fra Flensborg, Husum og Slesvig med 2,1%, mens den steg med 19,8% i alle holstenske kredse med undtagelse af Segeberg og Oldenburg (Lorenzen-Schmidt 2003a). Udvandring spillede en stor rolle, især i årene efter krigen i 1864. Meget tyder imidlertid på, at det var økonomiske og ikke nationale grunde, der lå bag den omfattende udvandring (Nielsen 1994). I 1910 var Slesvigs befolkning steget med

13,2% ift. 1867. Det skal imidlertid ses i forhold til Holstens og Lauenborgs befolkning, der var steget med 73,1% i samme periode (Lorenzen-Schmidt 2003a).

Befolkningsudvikling i slesvigske købstæder i den tyske tid:

By/år	1871	1880	1890	1900	1910
Haderslev	8.596	8.054	8.397	9.201	13.064
Aabenraa	5.933	6.215	5.361	5.952	7.769
Sønderborg	5.474	5.863	5.120	5.522	10.042
Tønder	3.370	3.637	3.852	3.969	4.807
Flensborg	21.321	30.956	36.894	48.922	60.922
Slesvig by	13.850	15.446	15.123	17.910	19.908
Husum	4.984	6.267	6.761	8.268	9.435
Rendsborg	11.521	12.776	13.195	14.757	17.314

Kilde: Beiträge zur historischen Statistik Schleswig-Holsteins (1967), cit. efter Nielsen 2007, s. 63

Demografien tyder således på økonomisk stagnation indtil århundredeskiftet. Det bekræftes af andre undersøgelser. Hans Schultz Hansen formoder således et katastrofalt tilbageslag for hertugdømmets industri efter 1864 (Hansen 2006, 165). Flensborgs eksportorienterede industri som tobaksindustri, træskoproduktion og sukker raffinerierne gik umiddelbart stærkt tilbage efter 1864, da den mistede adgang til Helstatens markeder (Hjelholt, Hvidtfeldt, og Kretzschmer 1953, 325). Regionen profiterede heller ikke af den tyske højkonjunktur i 1890erne, hvor industrialiseringsbølgen i Tyskland gik forbi det meste af Slesvig, som forblev en region domineret af landbrug, mens der skabtes en bredere industriel erhvervsstruktur i Holsten (Hansen 1997). Sammenlignet med hele Preussen dokumenterer Björn Hansen, at Slesvig sammen med Preussens østlige periferi (provinserne Posen, Preussen og Pommern) hører til de mindst udviklede regioner i Kejserriget (Hansen 1998, 173). Dette bliver bekræftet i Leif Hansen Niensens meget grundige undersøgelse af den industrielle udvikling i Slesvig i Kejserriget op mod

Første Verdenskrig (Nielsen 2007). Industrialiseringen koncentrerede sig omkring de større byer, dvs. for Slesvigs vedkommende udelukkende omkring Flensborg (Nielsen 2007, 226-227).

Afstemningen i 1920 – økonomiske hensyn

1920-grænsen fulgte i det store og hele Clausen-linjen, en linje gennem Sønderjylland som Hans Viktor Clausen allerede havde trukket omkring 1900 (Fink 1995). Den tog hensyn til de nationale og naturgeografiske forhold. Den omfattende litteratur om afstemningen og afstemningskampen dokumenterer, at økonomiske spørgsmål var underordnede (Fink 1979, Jebsen 2015, Jebsen og Klatt 2014, Pohl 1996, Klatt 1998, Adriansen og Doege 1992, 2010, Adriansen og Schwensen 1995). Enkelte petitioner af flensborgske erhvervsdrivende ved årsskiftet 1918-19 krævede en grænse hhv. syd eller nord om byen (Hjelholt, Hvidtfeldt, og Kretzschmer 1953, 417-418). Ellers var det historisk eller national retfærdighed, der dominerede diskursen. Tyskerne betonedede Ribe-brevet fra 1460, hvor den danske konge havde lovet slesvig-holstenerne udelelighed (*op ewig ungedeelt*). De i tyske øjne uretfærdige afstemningsbetingelser med én-bloc afstemningen i zone 1 og udelukkelsen af tilflyttere fra efter 1900 spillede også en stor rolle. De tyske socialdemokrater argumenterede systemisk: Tyskland var blevet republik, og den store tyske arbejderklasse gav bedre muligheder, hvorfor arbejderne burde stemme på Tyskland (Klatt 1995). Valgplakater med økonomiske argumenter begrænsede sig til kampen om Flensborg, hvor den danske side argumenterede med afskæringen fra det nordslesvigske opland, og med at Flensborg ville have en bedre økonomisk fremtid, hvis det blev en del af Danmark – uden dog at tage stilling til afskæringen af det sydlige opland og de økonomiske forbindelser til Tyskland.

Efter 1920 – afgrænsning og hjælpepakker

Flensborg mistede sit opland mod nord, Tønder sit mod syd i 1920. Tønder mistede desuden sin position som center for den nordslesvigske kvæghandel, og det nordslesvigske erhvervsliv mistede dets tyske hjemmemarked. Mens Tyskland tilskyndede til at opretholde de økonomiske bånd over grænsen, var Danmarks Nordslesvig-politik omvendt. Landsdelen skulle integreres i kongeriget, politisk, socialt og økonomisk (Andersen 2008). Forskellige statslige foran-

støtninger skulle hjælpe med integrationen og bøde for de nævnte økonomiske konsekvenser. Her var der først og fremmest tale om en udbygning af den stærkt nedslidte infrastruktur i Nordslesvig. Den tyske politik lykkedes i en overgang, hvor den høje inflation gjorde tyske produkter konkurrencedygtige på trods af told. Begge landes hjælpepakker til regionen havde dog ikke et dominerende økonomisk fokus. Der blev lagt vægt på infrastruktur (vejnettet i Sønderjylland, nye banegårde i Flensborg og Slesvig, jernbaneforbindelsen til øen Sild via Hindenburgdæmningen) og kultur med nye administrationsbygninger, skoler og kulturhuse som Deutsches Haus i Flensborg. Landbrugskrisen i 1920'erne resulterede i subventionspolitik i form af nationalpolitisk jordkamp i stedet for decideret industrialiseringspolitik (Hansen 2002).

Grænsedragningens økonomiske konsekvenser er hidtil kun blevet undersøgt overfladisk. Svend Aage Hansens tobindsværk om væksten i Danmark nævner kun et særligt importbehov for det genforenede Sønderjylland på ca. 500 millioner kr. i 1919-priser (Hansen 1974, 19). Omstillingen til kronemønt gav muligheder for spekulationsgevinster – men også tab, inden de endelige betingelser stod fast (Andersen 2002). Henrik Becker-Christensens kapitel i Sønderjyllands Historie nævner ikke specifikke konjunkturelle forhold, der afviger fra den almene økonomiske udvikling i Danmark (Hansen, Henningsen, og Porskrog Rasmussen 2008b, 272-291). Derimod er der belæg for, at den nye grænse ramte Flensborg hårdt økonomisk. Byen havde mistet ca. halvdelen af dens opland. Det gjaldt detailhandlen, grossister, skibsfart, speciallæger, gymnasier, erhvervsskoler og meget mere. Spiritusproduktion var ikke konkurrencedygtigt længere pga. de høje danske toldsætter. Der var dansk indførselsforbud for brød. Mejerimaskiner, ovne etc. blev der heller ikke solgt til Nordslesvig mere (Hjelholt, Hvidtfeldt, og Kretzschmer 1953, 418). Den høje inflation op mod 1923 gjorde sit til, at befolkningen mistede tillid til økonomien og opsving. Konkurstallene lå 1924-26 fem gange over gennemsnittet for hele Tyskland (Hjelholt, Hvidtfeldt, og Kretzschmer 1953, 420).

Både skibs- og godstogtrafikken gik stærkt tilbage:

Havnetrafikken i Flensborg, 1913/1925 (Hjelholt, Hvidtfeldt, and Kretzschmer 1953, 420)

	Indførsel/udførsel i 1925, % i forhold til 1913	
Varer	39,5	84,1
Træ	38,7	34,0
Kvæg	52,5	

Godstrafik Flensborg godsbanegård i forhold til 1913
(indeks=100), a=indgående, b=udgående (Flensborg 1930, 7).

	1924	1925	1926	1927	1928	1929
Stykgods	a: 71,5 b: 73,8	a: 84,8 b: 76,7	a: 84,0 b: 74,3	a: 104,2 b: 84,3	a: 89,4 b: 74,7	a: 82,2 b: 71,8
Vognladninger	a: 97,7 b: 71,1	a: 98,4 b: 44,6	a: 163,1 b: 43,4	a: 143,9 b: 54,9	a: 129,7 b: 51,5	a: 159,0* b: 46,8
Storkvæg	a: 34,0 b: 14,9	a: 28,4 b: 22,4	a: 40,8 b: 26,6	a: 16,0 b: 18,2	a: 12,8 b: 24,1	a: 14,5 b: 12,1
Småkvæg	a: 20,9 b: 16,5	a: 34,6 b: 19,4	a: 10,6 b: 12,0	a: 5,4 b: 23,4	a: 6,5 b: 26,1	a: 1,0 b: 2,1
Fragtbreve	a: 65,5 b: 72,4	a: 84,5 b: 85,8	a: 81,2 b: 79,8	a: 86,9 b: 86,8	a: 81,3 b: 78,8	a: 84,2 b: 77,4

*Tallene for vognladninger til Flensborg afviger fra trenden. Ifølge magistraten drejer det sig hovedsagelig om kultransporter til byen.

Høje fragtomkostninger pga. den fjerne beliggenhed vanskeliggjorde situationen yderligere. Selv den dansk-tyske samhandel gik udenom Flensborg: skibsruterne Hamborg-Esbjerg og Lübeck-Kolding-Aarhus var billigere (Hjelholt, Hvidtfeldt, og Kretzschmer 1953, 421). Alt i alt var Slesvig-Holstens og især Sydslesvigs økonomiske situation meget labil gennem hele Weimarrepublikken (Wulf 2003, 568). Det ændrede sig ikke væsentligt efter nazisternes magtovertagelse i 1933, hvor Holsten profiterede stærkere af statslige investeringer i rustningsindustrien.

Et længere perspektiv: udkant eller bro?

Mens forholdene i Nordslesvig normaliseredes forholdsvis hurtigt efter Anden Verdenskrig, var den umiddelbare efterkrigstid i Sydslesvig præget af kaos: ny grænsestrid, overbefolkning pga. flygtninge østfra, fattigdom og sult. Det var først i midten af 1950'erne, at forholdene normaliseredes med stabilisering af den vesttyske forbundsrepublik, pacificering af det danske mindretal med Bonn-Erklæringen af 1955, landbrugsudviklingsprogram Programm Nord, Vesttysklands optagelse i NATO. Med det tyske *Wirtschaftswunder* lykkedes det også at lempe flygtningebyrden, men det var forholdsvis unge, arbejdsduelige mænd, der flyttede til de industrialiserede egne af Vesttyskland. Vesttysklands optagelse i NATO medførte opbygning af en stor militær infrastruktur. Da Tyskland blev genforenet i 1990, var der stationeret ca. 53.000 soldater (ca. 10% af Forbundsværnets daværende styrke) i Slesvig-Holsten. Med 20 soldater pr. 1.000 indbyggere var Slesvig-Holsten Tysklands mest militariserede delstat (Jürgensen og Lange 2003, 730). Det vesttyske Forbundsværn blev dermed en vigtig erhvervsfaktor i regionen. Det sikrede beskæftigelsen i mange perifere kommuner, men forhindrede på den anden side diversitet i erhvervsudviklingen – og det rettede ikke op på regionens status som udkantsområde. Dens svage økonomiske udvikling resulterede i, at Flensborg by og de øvrige vestlige sydslesvigske amter blev del af det såkaldte *Zonenrandgebiet*, faktisk som de eneste amter der ikke grænsede op mod DDR eller Tjekkoslaviet. Her gjaldt speciel statsstøtte, fordi området var blevet afskåret fra halvdelen af dets opland pga. jernhegnet. Det danske mindretals parti, Sydslesvigs Vælgerforening (SSW), viste også stædighed ved at påminde delstatsregeringen i Kiel, at Sydslesvigs udvikling haltede bagefter resten af delstaten og Vesttyskland (Henningens, Klatt, og Kühl 1998).

Nordslesvig, derimod, profiterede af oprettelsen af EF i 1957. Det blev Danmarks port til Europa. Dansk medlemskab i 1973 ændrede ikke noget ved dette. Industriklynger i Tønder og Sønderborg samt logistik i Padborg blev afgørende job- og vækstskabere. Der var også spillover-effekter i Sydslesvig, idet danske virksomheder oprettede filialer og produktionssteder dernede (Klatt 2006, 99-104). Grænsehandel har også spillet en stor rolle for detailhandelen syd for grænsen, især i Flensborg og Harreslev. I 1998 blev det indtil da meget løse, politiske grænseoverskridende samarbejde institutio-

naliseret i Region Sønderjylland-Schleswig. Sønderjyllands Amt og de tre tyske forvaltningskredse Nordfriesland, Schleswig-Flensburg og Flensborg by gik sammen om at udvikle regionen i fællesskab. Forskellige initiativer skulle lette samarbejdet i tæt politisk dialog. Med Danmarks tiltræden til Schengen samarbejdet blev den permanente grænsekontrol afskaffet i marts 2001 og kontrolbygningerne fjernet. Optisk er man dermed kommet visionen om en grænseoverskridende region nær – indtil Danmark genindførte grænsekontrol i januar 2016 og byggede vildsvinehegn i 2019.

Mens der blev taget initiativ til erhvervsøkonomisk samarbejde (se bl.a. Schack og Dall Schmidt 2005), har hovedvægten af Region Sønderjylland-Schleswigs initiativ dog ligget på kultursamarbejde og pendlervejledning. Arbejdspendling, der kun var et nichefænomen før årtusindeskiftet, er vokset betydeligt i 2000'erne, om end kun fra Tyskland til Danmark (Dall Schmidt 2006, Klatt 2014). Nye fortællinger om grænseregionen afprøves, hvor historie og erhvervsudvikling bliver kædet sammen (Klatt 2017). Transportbranchen er et godt eksempel på et erhverv, der betragter grænsen som en ressource og udvikler sig tværs over den (Klatt 2008, 2013b). Mindretalsmodellen indgår i denne nye fortælling, ved at der i stigende grad rettes opmærksomhed på de kompetencer, begge mindretal tilføjer grænseregionen (Malloy et al. 2008, Malloy 2010), selvom det stadigvæk er uklart, hvordan de bruges, og hvad mindretallenes merværdi konkret udgør (Lange 2017, Klatt 2013a).

Dermed kan det konstateres, at grænsens adskillende virkning er blevet mindre 100 år efter at den blev trukket. Der er tilløb til at overvinde grænsen og gøre det nemt for mennesker og virksomheder at krydse den. Dens normative karakter er dog stadigvæk et manifest. Regionens model til at håndtere mangfoldighed sætter grænseregionens beboere i bås: man er enten flertalstysker, flertalsdanser, mindretalstysker, mindretalsdanser eller mindretalsfriser. Mindretallene opererer i princip med et parallelsamfund med egne institutioner fra vugge til grav, dog uden at institutionernes brugere i realiteten lever i et parallelsamfund: overgang fra flertal til mindretal er flydende på en måde, der fik Jørgen Kühl til at indføre begrebet postnationalt mindretal for at beskrive den specielle slesvigske situation (Kühl 2018). Så der kan være endog tale om en interaktion mellem mindretal og flertal inden for mindretallenes institutioner. Menneskerne krydser græn-

sen, men kontakterne til nabolandet forbliver overfladiske for mange af dem. Grænsependling er blevet mere almindeligt, men behøver ikke nødvendigvis være et opgør med forestillinger om "os" og "dem" (Andersen og Winkler 2020). Udgangsspørgsmålet, om grænsedragningen var nationalt optimal, men økonomisk katastrofal, bliver bekræftet i denne undersøgelse. Det var i sidste ende det europæiske projekt, EU og afskaffelsen af grænserne, der muliggjorde en drejning fra katastrofe til muligheder. Regionen er i dag dog langt fra at have overvundet grænsen.

Referencer

- Adriansen, Inge, og Immo Doege. 1992. *Dansk eller tysk? Billeder af national selvforståelse i 1920, Sønderjyske billeder*. Aabenraa: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie / Historisk Samfund for Sønderjylland / Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte e.V. / Institut für Regionale Forschung und Information.
- Adriansen, Inge, og Immo Doege. 2010. *Dansk eller tysk? Agitation ved folkeafstemningerne i Slesvig i 1920*. Sønderborg: Deutsche Museen Nordschleswig / Museum Sønderjylland.
- Adriansen, Inge, og Broder Schwensen. 1995. *Fra det tyske nederlag til Slesvigs deling 1918-1920*. Aabenraa / Flensburg: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie / Historisk Samfund for Sønderjylland / Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte / Stadtarchiv Flensburg.
- Andersen, Dorte Jagetic, og Ingo Winkler. 2020. „Grænsearbejde blandt grænsependlere.“ *Økonomi og Politik* (2):56-68.
- Andersen, Morten. 2002. „Det nordslesvigske valutaspørgsmål 1918-20 og kronemøntens indførelse.“ *Sønderjyske Årbøger*:61-118.
- Andersen, Morten. 2008. *Den følte grænse. Slesvigs deling og genopbygning 1918-1933, Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland*. Aabenraa: Historisk Samfund for Sønderjylland.
- Dall Schmidt, Torben. 2006. Hvem er grænsependleren ved den dansk-tyske grænse. I *Notat*. Institut for Grænseregionsforskning – Syddansk Universitet
- Fink, Troels. 1979. *Da Sønderjylland blev delt*. 3 bd. Aabenraa: Institut for Grænseregionsforskning.
- Fink, Troels. 1995. „Den første streg på kortet - Clausen linjen.“ I *Grænsen i 75 år*, redigeret af Henrik Becker Christensen, 11-23. Aabenraa: Institut for Grænseregionsforskning.

- Flensburg, Magistrat. 1930. *Flensburgs wirtschaftliche und finanzielle Notlage nach der Abtretung Nordschleswigs*. Denkschrift des Magistrats der Stadt Flensburg. Flensburg: Stadt Flensburg.
- Hansen, Björn. 1997. „Die regionale Erwerbsstruktur Schleswig-Holsteins zur Zeit der Industrialisierung.“ *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte* 122:410-438.
- Hansen, Björn. 1998. „Schleswig im 19. Jahrhundert. Eine strukturschwache Region.“ I *Geschichte Schleswigs*, redigeret af Henrik Becker-Christensen, 161-187. Aabenraa: Institut for Grænseregionsforskning.
- Hansen, Hans Schultz. 2002. *Dansk jord på danske hænder. Foreningen Landeværnet og den nationale jordkamp i Sønderjylland*. Aabenraa: Historisk Samfund for Sønderjylland.
- Hansen, Hans Schultz. 2006. „Den tidlige industrialisering i hertugdømmet Slesvig 1830-1864.“ *Sønderjyske Årbøger*:141-168.
- Hansen, Hans Schultz, Lars N. Henningsen, og Carsten Porskrog Rasmussen, red. 2008a. *Sønderjyllands Historie 1. Indtil 1815*. 2 bd. Bd. 1. Aabenraa: Historisk Samfund for Sønderjylland.
- Hansen, Hans Schultz, Lars N. Henningsen, og Carsten Porskrog Rasmussen, red. 2008b. *Sønderjyllands Historie 2. Efter 1815*. 2 bd. Bd. 2. Aabenraa: Historisk Samfund for Sønderjylland.
- Hansen, Svend Aage. 1974. *Økonomisk vækst i Danmark*. bind II: 1914-1970. 2 bd. København: Akademisk Forlag.
- Henningsen, Lars N. 1991. „Die Otte-Rederei in Eckernförde - Ein Spiegel der Schifffahrts-Konjunkturen in Schleswig-Holstein 1700-1770,“ I *Wirtschaftliche Wechsellen in Schleswig-Holstein vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, regigeret af Jürgen Brockstedt, 83-98. Neumünster: Wachholtz.
- Henningsen, Lars N., Martin Klatt, og Jørgen Kühl. 1998. *SSW: dansksindet politik i Sydslesvig 1945-1998*, *Studieafdelingens udgivelser*, nr. 38. Flensburg: Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.
- Hjelholt, Holger, Johan Hvidtfeldt, og Knud Kretschmer, red. 1953. *Flensborg bys historie*. 2 bd. Bd. 2. København: Hagerups Forlag.
- Jebsen, Nina. 2015. *Als die Menschen gefragt wurden. Eine Propagandaanalyse zu Volksabstimmungen in Europa nach dem Ersten Weltkrieg*, *Internationale Hochschulschriften*. Münster: Waxmann.

- Jebsen, Nina, og Martin Klatt. 2014. "The Negotiation of National and Regional Identity During the Schleswig-Plebiscite Following the First World War." *First World War Studies* 5 (2):181-211.
- Jürgensen, Kurt, og Ulrich Lange. 2003. "Schleswig-Holstein nach dem Zweiten Weltkrieg." I *Geschichte Schleswig-Holsteins. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*, redigeret af Ulrich Lange, 623-767. Neumünster: Wachholtz.
- Klatt, Martin. 1995. "Die Sozialdemokratie in Nordschleswig und die nationale Frage 1918-1922." MA, Christian Albrechts Universität Kiel.
- Klatt, Martin. 1998. "Nationale Volksabstimmungen und politische Kultur. Ein Widerspruch?" *Demokratische Geschichte* 11:291-298.
- Klatt, Martin. 2006. *Fra modspil til medspil?: grænseoverskridende samarbejde i Sønderjylland/Schleswig 1945-2005*. Aabenraa: Institut for Grænseregionsforskning.
- Klatt, Martin. 2008. *Dansk international landevejstransport: en branche og dens forening i konstant udvikling*. Sønderborg: Institut for Grænseregionsforskning.
- Klatt, Martin. 2013a. "National minorities as a model for cross-border integration. Lessons from Schleswig." I *Grenzüberschreitende Zusammenarbeit leben und erforschen. Integration und (trans-) regionale Identität. Beiträge aus dem Kolloquium "Grenzen überbrücken: auf dem Weg zur territorialen Kohäsion in Europa"*, 18. und 19. Oktober 2010, Strassburg, redigeret af Joachim Beck og Birte Wassenberg, 301-320. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Klatt, Martin. 2013b. „Transportbranchen. En vigtig del af Sønderjyllands erhvervshistorie.“ I *Sønderjysk Erhvervshistorie 1800-2000*, redigeret af Hans Schultz Hansen, Elisabeth Vestergaard og Torben A. Vestergaard, 187-206. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Klatt, Martin. 2014. "(Un)Familiarity? Labor Related Cross-Border Mobility in Sønderjylland / Schleswig Since Denmark Joined the EC in 1973." *Journal of Borderlands Studies* 29 (3):353-373.
- Klatt, Martin. 2017. "Dybbøl 2014. Constructing Familiarity by Remembrance?" I *European Borderlands. Living with Bridges and Barriers*, redigeret af Elisabeth Boesen og Gregor Schnuer, 30-46. Milton Park: Routledge.
- Kühl, Jørgen, red. 2005. *København-Bonn Erklæringerne 1955-2005. De dansk-tyske mindretalserklæringers baggrund, tilblivelse og*

- virkning*. Aabenraa: Institut for Grænseregionsforskning - Syddansk Universitet.
- Kühl, Jørgen. 2018. „Ihr seid nicht vergessen worden“. Königliche Neujahrsgrüsse 2001-2017 und Vorstellungen von der dänischen Minderheit in Südschleswig.“ I *Klaar kiming. Festschrift für Thomas Steensen*, redigeret af Jørgen Kühl, 100-116. Bredstedt: Nordfriis Instituut.
- Lange, Moos-Bjerre &. 2017. *Sydslesvigs bidrag til Danmark*. København: Moos-Bjerre & Lange / Sydslesvigsk Forening.
- Lorenzen-Schmidt, Klaus-J. 2003a. „Bevölkerungsentwicklung 1830-1918.“ I *Geschichte Schleswig-Holsteins. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*, redigeret af Ulrich Lange, 341-345. Neumünster: Wachholtz.
- Lorenzen-Schmidt, Klaus-J. 2003b. „Neuorientierung auf den deutschen Wirtschaftsraum - Wirtschaftliche Entwicklung 1864-1918.“ I *Geschichte Schleswig-Holsteins. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*, redigeret af Ulrich Lange, 385-399. Neumünster: Wachholtz.
- Malloy, Tove. 2010. „Creating New Spaces for Politics? The Role of National Minorities in Building Capacity of Cross-Border Regions.“ *Regional & Federal Studies* 20 (3):335-351.
- Malloy, Tove, Alice Engl, Alexander Heichlinger, Veronika Hopfgartner, Harald Pechlahner, Eva Teglas, og Karina Zabielska. 2008. *Competence Analysis: National Minorities as a Standortfaktor in the Danish-German Border Region*. „Working with each other, for each other“. Bozen/Bolzano: Europäische Akademie EU-RAC Research.
- Nielsen, Leif Hansen. 1994. „Afvandringen fra Vestslesvig 1860-1900.“ *Sønderjydske Årbøger*.
- Nielsen, Leif Hansen. 2007. *Ad industriens vej. Studie i den slesvig-holstenske industri 1864-1914 med særlig henblik på Nordslesvig*, Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland. Aabenraa: Historisk Samfund for Sønderjylland.
- Pohl, Karl Heinrich. 1996. „Demokratisches Schleswig-Holstein? Zur politischen Kultur bei den Volksabstimmungen 1920.“ *Demokratische Geschichte* 10:105-124.
- Schack, Michael, og Torben Dall Schmidt. 2005. *Grænseoverskridende erhvervsstrategi for Region Sønderjylland-Schleswig*. Aabenraa: Institut for Grænseregionsforskning.

Wulf, Peter. 2003. „Revolution, schwache Demokratie und Sieg in der „Nordmark“ - Schleswig-Holstein in der Zeit der Weimarer Republik.“ I *Geschichte Schleswig-Holsteins. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*, redigeret af Ulrich Lange, 545-584. Neumünster: Wachholtz.